

„ANYA, NEM AKAROK A ZSINAGÓGÁBA MENNI!”
A magyarországi zsidó humor antropológiai jelentéseiről

[DOI 10.35402/kek.2020.5.13](https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.13)

Absztrakt

Tanulmányomban a magyarországi zsidó humor antropológiai jelentéseit próbálom meg elemezni kulturális antropológiai kutatásaim tükrében. Tanulmányom első példái a vallási tradícióban megjelenő öniróniát mutatják be. Következő példáim a többségi társadalommal való interakciók során kialakult adaptációs stratégiák folyamatos értelmezését mutatják be a zsidó humor perspektívájából. Ezután a kulturális emlékezethez kapcsolódó humor szűrőjén keresztül elemzem a magyar zsidó humor történelmi traumákhoz kapcsolódó jelentéseit. A magyarországi zsidó humor magában foglalja a kisebbségi-többségi találkozások teljes spektrumát is, ezért tanulmányom ezt a kérdést is érinti. A többes kötődések megjelenítése a humorban megfogalmazza és elhelyezi a magyar-zsidóságot a magyar nem-zsidó többség és a nem magyar zsidó többség komplex hálózatában egyaránt. A humor ebben a bonyolult történelmi-szociológiai-kulturális mátrixban, az önironikus kontroll alkalmazásával járul hozzá a közösségi ethosz és identitás folyamatosságának rugalmas, adaptív és konzekvens fenntartásához. Tanulmányomat ezeknek az aspektusoknak elemzésével, valamint a magyarországi zsidó humor általánosabb antropológiai értelmezésére vonatkozó példákkal és gondolatokkal zárom.

Abstract

**„Mom, I don't want to go to the synagogue!”
On the anthropological meanings of Jewish humor in Hungary**

In my study, I try to analyze the anthropological meanings of Jewish humor in Hungary from the perspective of my cultural anthropological research. The first examples of my study illustrate the self-irony that emerges in the religious tradition. My following examples show the continuous interpretation of adaptation strategies developed during interactions with the majority of the Hungarian society with the case studies of my research. Then, through the filter of humor related

to cultural memory, I analyze the meanings of Hungarian Jewish humor related to historical traumas. Jewish humor in Hungary includes the full spectrum of minority-majority encounters, thus my study is connected to this issue as well. The display of plural ties in humor articulates and places Hungarian Jewry in the complex network of both the Hungarian non-Jewish majority and the non-Hungarian Jewish majority. Humor in this complex historical-sociological-cultural matrix, using self-ironic control, contributes to the flexible, adaptive and consistent maintenance of the continuity of community ethos and identity. I conclude my study with an analysis of these aspects and with examples and thoughts on a more general anthropological interpretation of Jewish humor in Hungary.

Immár húsz éve kezdem el kulturális antropológusként foglalkozni a magyarországi zsidó kultúrával és humorral. Az MTA Szociológiai Intézetében fiatal kutatóként Tibori Tímea volt első mentorom. Az Ő segítségével, bátorítása, barátsága, iránymutatása nélkül a mai napig elveszett lennék a sajátos hazai tudományos életben. Hányszor panaszkodtam neki úgy, mint a címben megidézett, és a későbbiekben olvasható, viccben Kohn az édesanyjának! Tímea pedig mindig olyan megértő bölcsességgel válaszolt hasonló panaszaimra, amelyet Kohn kap a viccben. Mindezek tükrében talán azzal köszönhetem Tímeát a legmegfelelőbb módon, ha megpróbálom összegezni azokat a meglátásokat, amelyek eddigi kutatási tapasztalataimhoz kapcsolódnak.

Kutatásaimat a budapesti, Bethlen téri zsinagóga közösségében végeztem. Az ott gyűjtött viccek és a vicceseléshez kapcsolódó kulturális gyakorlat megfigyelései és elemzései később kiegészültek más budapesti zsinagógák életébe való bepillantásokkal is. Kutatási eredményeimet olyan kulturális antropológiai olvasatnak tekintem, amely segíthet miniket a magyarországi zsidó humor, valamint (ennek perspektívájából) a jelenkori magyarországi zsidó kultúra komplex valóságának megértésében.

Raj Tamás a *100+1 jiddis szó* című könyvében rámutat a zsidó humor egyik olyan sajátosságára, amelyet egy, a zsidó humor kutatására vállalkozó társadalomkutatónak különösen érdemes megszívlelnie. A zsidó vicc eszerint az „amit egy nem zsidó sohasem fog megérteni, egy zsidó pedig meg sem hallgat, mert már régen ismeri, és sokkal jobban tudja elmesélni” (Raj 2006:51).

Raj Tamás nem meglepő módon ezt a meglátást is egy viccből idézte könyvében. A vicc rámutat a zsidó humor interpretációjának nehézségeire. Emellett azt is megmutatja, hogy a humor evidens és rutinszerű része a zsidó közösségi-kulturális tudásnak és identitásnak. Én mindezzel akkor szembesültem először (majd újra és újra), amikor a Bethlen téri zsinagógában, a reggeli imádkozás után elindultak azok a „viccmesélő” délelőttök, amelyeknek köszönhetően fordult érdeklődésem a magyarországi zsidó humor kutatásának irányába. A reggeli, dél-előtti felszabadult beszélgetések alkalmával egymást követték a zsidóság mindennapjaihoz kapcsolódó viccek elmesélései. Egyik vicc után következett a másik. „Nekem erről az a vicc jut eszembe, hogy...” – fűzték egymásba a vicceket a közösség tagjai. A viccek elmesélését pedig többször zárta a következő két idézett vicc egyike, összefoglalva és kifejezve a „viccmesélő” délelőtt jelentését, a közös kulturális-kommunikációs rendszer működésének és az összetartozás érzetének derűjét, és ezzel együtt ironikus reflexióját, amely ironikus önreflexió tovább mélyítette a közös kulturális identitást:

„A zsinagógában már mindenki ismeri az összes viccet. Ezért úgy döntenek, hogy megszámozzák a vicceket és akkor nem kell fárasztaniuk magukat a viccek elmesélésével. Bemondják csak a számot és már röhögnek is rajta.

Egyszer odamegy a Grün a Kohnhoz és azt mondja neki nagy vigyorral a száján:

– Huszonhét!

Semmi. Kohn tovább ül, és nem reagál egyáltalán.

– Huszonhét! – ismétli meg a Grün, de semmi... Kohn csak ül tovább mogorva arccal.

Grün abszolút nem érti az egészet és mérgesen megkérdezi a Kohn-t:

– Mi a gond? Hát ez egy nagyon jó vicc! Hogy lehet, hogy nem ismered?

Mire Kohn:

– Ismerem, ismerem... de, hogy lehet egy viccet ilyen rosszul elmesélni?!”

„A kezdő pszichiáter ül az irodában és hallja, hogy a folyosón a bentlakók egy-egy számot mondanak egymásnak, mire éktelen nevetés harsan föl. Kérdezi az ápolót, hogy mi történik ilyenkor. Azt mondja az ápoló:

– Annyira ismerik már egymás vicceit, hogy megszámozták a vicceket. Ilyenkor csak bemondják a számot és nevetnek rajta.

Megint hallja:

– Harminchét!

Nagy nevetés.

– Ötvenöt!

Megint nagy nevetés.

Kimegy erre a pszichiáter és elkiáltja magát:

– Száztizenhét!

Csend. Mindenki hallgat.

Visszamegy letörten az irodába és kérdezi az ápolót, hogy most meg mi történt.

Mire az ápoló:

– Ja, elfelejtettem mondani, hogy száz fölött már csak faviccek vannak”.

A két vicc (Raj Tamás idézett vicccével együtt) arra is utal, hogy a zsidó kultúra viccekkel „telítődött” kultúra, azaz a humor a verbális kijelentéseken, megfogalmazáson túl, „önmagában”, utalásszerűen is kiválthat nevetést (vö. Douglas 2003:124). Ebben az értelemben a viccek, a szellemes megjegyzések és a tréfálkozások a közös kulturális kommunikáció „összekacsintásait” jelentik. Az említett „viccmesélő” délelőttön is a legtöbben már előre mosolyogtak az egyes viccek első szavának vagy mondatának meghallásakor, de annak ellenére, hogy jól ismerték már ezeket a vicceket, végighallgatták és jót nevettek rajtuk. A viccmesélés és tréfálkozás alkalmával tehát a humor képes létrehozni a saját kultúra biztonságos, ismételt megtapasztalható környezetét.

Azt is láthattuk ugyanakkor az idézett viccokban, hogy mindez az önirónia nyelvén, az ironia alkalmazásával került megfogalmazásra. Ennek tükrében azt is láthatjuk, hogy a zsidó humor rutinszerű ismerete együtt jár a humor ismerőinek kisebbségi mikro-közösséghez való tartozásával is. Mindez arra az önreflexióra, élesen őszinte öniróniára is utal, amely nem negligálja a csoportidentitás összetartozástudatának megerősítését és az ebből fakadó pozitív érzetet (hiszen az ilyen viccek közös értése teremti meg azt), hanem kiegészíti a közös csoporthoz tartozás derűs-pozitív érzését az öniróniával, azaz azzal az alapvető humor-komponenssel, amely folyamatosan nyilvánult meg kutatásaim

során a zsidó humor minden általam megfigyelt és kutató aspektusában.

Kutatásaim során először arra lettem figyelmes, hogy még a vallási tradícióban is jelen van az önirónia. Azt láttam, hogy az önirónia alkalmazása egyszerre teszi lehetővé a vallási életben a szakrális tradíció ethosának sérthetlenségét a világnézeti és életmódbeli különbségek és az emberi tökéletlenségek ellenére, illetve azokkal együtt. Az erre vonatkozó viccekben, nem a Tóra által előírt szakrális minták voltak a humor tárgyai, hanem az azokat maximálisan követni képtelen ember, az „ilyenek vagyunk mi” – ahogy beszélgetőtársaim többször megfogalmazták – antropológiai tapasztalata.

Erre utal többek között a két alábbi vicc is:

„Kohn bácsi bemegy a hentesüzletbe. Nézi, nézi a disznósajtot, a kolbászokat, a sonkákat. Egyszer csak odalép a henteshez, rámutat a legnagyobb sonkára és ezt kérdezi:

- Mennyibe kerül ez a hal?
- Mire a hentes:
- De Kohn bácsi, ez egy sonka!
- Mire Kohn:
- Nu és kérdeztem én a halnak a nevét?!”

„Jom kippurkor késik a Kohn a templomból és gyorsan odaszalad a rabbihoz.

- Képzeld el, a Ford részvények ötvenkét százalékon vannak!
- Te, Kohn – mondja a rabbi –, tudod, hogy most három hibát is elkövettél? Egy: késtél a templomból. Kettő: jom kippurkor ilyen hétköznapi ügyekkel nem szabad foglalkozni. Három: a Ford-részvények már 55 százalékon vannak”.

A második idézett viccből láthatjuk, hogy a valási előírásokhoz kapcsolódó önironikus humor a rabbikat sem kíméli. Ennek az egyik legplastikusabb példája a címben is idézett poénhoz kapcsolódó vicc:

„Kohn szombat reggel nagyon-nagyon nyűgös. Így panaszkodik az édesanyjának:

- Anya, nem akarok a zsinagógába menni!
- Anya, nem akarok a zsinagógába menni!!!
- Engem ott mindenki utál! A samesz, a hitközség vezetője, a kántor, mindenki! Csak két dolgot mondj, miért kéne nekem a zsinagógába menni?!
- Mire az anya:
- Hát fiam, először is már negyvenöt éves vagy, nem kéne azon nyivákolnod, hogy ki kedvel és

ki nem a zsinagógában... másodszor meg... hát te vagy a rabbi!”

Az önirónia említett esszenciájára mi sem utal jobban, minthogy az imént idézett viccet egy rabbitól hallottam néhány hónappal ezelőtt...

Az önsztereotípiák megjelenése a humorban ugyanakkor nem csupán a vallásgyakorlathoz kapcsolódik. A többségi társadalmakkal való interakciók során kialakult adaptációs stratégiák és ezek értékelése, folyamatos értelmezése az önirónia segítségével a zsidó kultúra folyamatosságát és a többségi közösségekkel való együttélés lehetőségét egyaránt biztosítja. Ennek egyik legizgalmasabb példája számomra kutatásaimban a saját kultúra adaptációs képességeivel összekapcsolódó, ugyanakkor a saját kultúrát felértékelő identitáselemekre vonatkozó önirónia gyakorlása és ennek megjelenítése a humorban. A veszélyeztetett és traumatizált kisebbségi létből, az előítéletek abszurditásának megtapasztalásából fakadóan ugyanis a zsidó humorban olyan viccekkel is találkozhatunk, amelyek a kisebbségi-zsidó identitást „felértékelő” pozitív önsztereotípiákat jelenítenek meg. Az egyik ilyen pozitív önsztereotípiát a kisebbségi léthelyzetből fakadó minden szorult helyzethez, *córeszhez (gond, baj)* való talpraesett és (a közösség gyakori jelzője szerint) „ügyes” alkalmazkodás képessége:

„Összehívja Isten a pápát, a muszlimok legbölcsebb imámját meg a zsidók legtisztéletreméltóbb rabbiját és kijelenti nekik:

- Elegendem van az emberekből. Van tíz napotok és aztán újra özönvizet bocsátok a Földre és azzal vége, ennyi volt.

Hazamegy a pápa és azt mondja a híveknek:

- Tíz napunk van arra, hogy könyörögjünk Istennek, hátha megbocsát, és nem küld újra özönvizet a földre.

Hazamegy az imám is és mondja a muszlimoknak:

- Na, csináljunk egy utolsó ramadant, hátha bejutunk a mennyországba, ha már úgy is vége a világnak tíz nap múlva.

Hazamegy a rabbi is és mondja a zsidóknak:

- Nu, emberek tíz napunk van arra, hogy kitáljuk, hogy lehet a víz alatt élni”.

Láthatjuk, hogy a viccben „kinagyítva” jelenik meg a zsidóság alkalmazkodó készségének pozitív önsztereotípiája. Ennek „állandóságára” utalnak beszélgetőtársaim szavai, amelyekkel ezt a viccet interpretálták:

„Ez hat ezer éve így megy, ez már hat ezer éves vicc”.

„Mindig ez volt, mindig meg kellett tanulnunk a víz alatt élni. Ez tipikus”.

A viccben egy olyan, a zsidóságra jellemző „tipikus” képesség jelenik meg, amely „mindig” is jellemezte a zsidóságot, s amely így „hatezer éve”, azaz a zsidóság történelmének meghatározó velejárója volt.

Mindez nem jelenti azt, hogy a humorban az fogalmazódna meg, hogy a zsidók a nem-zsidók „fölé” értékelnék kultúrájukat. A bemutatott jellemzők „felnagyítási” nem azt mutatták, hogy a zsidók „jobbak lennének” a nem-zsidóknál, nem beszélve az előzőekben idézett önkritikus viccekről. Úgy vélem, a zsidó humor lényege, hogy „befelé” szól. A zsidó humor középpontjában minden esetben az önreflexió áll.

Nem meglepő ennek tükrében, hogy az említett pozitív önsztereotípiák kapcsán a saját önkép „kinagyított”, „felnagyított” tulajdonságaihoz kapcsolódva jelen van mindezek önironikus megjelenítése is a zsidó humorban.

A kisebbségi sérülékenység és a kisebbségi lét „kiegyenlítése”, valamint az ezekhez kapcsolódó önkép „felnagyítása” esetenként „túlzott” reakciókat is kiválthatnak a magyarországi zsidóság egyes tagjaiból. A „tipikus” pozitív karakterjegyek „kinagyítási”, „felnagyítási” úgyszintén vezethetnek a saját képességek és identitás „túlkompenzálásához”. Legalábbis ez olvasható ki azokból a viccekből, amelyek az önirónia tárgyává, az önreflexív humor témájává teszik mindezt:

A *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény?* című könyvem Bálint Házban tartott könyvbemutatóján a szervezők egy játékot találtak ki a közönség számára. A résztvevők vicceket írtak le egy-egy lapra, amelyet a Bethlen tér egyik tagjából, belőlem és az est vezetőjéből álló zsűri értékelt. A győztes vicc annak a viccnek egyik variációja volt, amelyet a Bethlen téren is nagyon kedvelnek:

„Itzik és Majse találkoznak hazafelé menet Buenos Aires egyik utcáján.

- Na, Majse, hogy vagy mostanában?
- Mo-mo-most vo-volt-voltam e-egy á-ál-lás i-in-terjú-ún a rá-rádió-nál.
- Na és hogy ment?
- Ne-nem ve-t-te-ek fel.
- Nem mondom és miért nem?
- Me-mert zs-zsi-dó va-vagyok”.

Nagyot nevettek ezen a viccen később a Bethlen téren, mikor elmeséltem nekik ezt a „győztes” viccet, mivel itt is kedvelik ennek egyik verzióját Kohnnal és Grünnel Budapesten. A vicc ezáltal arra is rámutatott, hogy egy olyan általánosabb, zsidósághoz kötődő tapasztalatot fogalmaz meg a Bethlen téren is használt humor, amely „általánosan”, „Budapesttől Buenos Airesig” jellemző a zsidóságra.

A múlt továbbélése a kulturális emlékezetben a humor szűrőjén keresztül szintén segít ebben az értékelésben és értelmezésben, miközben a történelem tragédiáiból fakadó traumákat is feloldja részlegesen. A traumákból fakadó feszültségek enyhítése a humorban sem lehet teljes azonban, ugyanakkor ez nem a humor jellemzőiből, hanem a traumák társadalmi-nyilvános kibeszélésének hiányából fakad, és a ma is tapasztalható előítéletek, antiszemita megnyilvánulások tovább éléséből következnek. Erre utal az egyik legelgondolkodtatóbb vicc, amit eddigi kutatásaim során gyűjtöttem:

„A háború után ’46-ban ül két koldus a Bazilika lépcsőjén. Az egyik táblájára ez van írva:

Báró Bersekovszky Alfréd, hadirokkant, a másikra: Kohn Móric, auschwitzzi túlélő.

Jönnek ki a katolikusok a templomból a mise után, és persze a grófnak adják a pénzüket, a Kohn nem kap semmit. Kijön utoljára a pap, és mondja:

– *Kohn bácsi nem akarom én magát megbántani, de nem kéne inkább a zsinagóga elé mennie?*

Elmegy a pap, és akkor Kohn odafordul a másikhoz:

– *Hallod Grün, ő akar minket az üzletre tanítani...”*

A vicc szellemesen próbálja oldani a holokauszt-traumát és azt a feszültséget, amely a kisebbség-többség viszonyrendszerében tapasztalható. Ha megnézzük figyelmesebben a viccet, azt látjuk, hogy a szöveg személyes névmásai és kifejezései kihangsúlyozzák a nem-zsidó többséggel való kapcsolat összetettségét és ellentmondásosságát. Ennek tükrében egyszerre láthatjuk a nem-zsidó magyarokhoz való közelség megjelenítését (a pap kedvessége és segítőkészsége bemutatásával) és a tőlük való távolságot is: a katolikusok egy évvel a holokauszt után „persze a grófnak adják a pénzüket”. Emellett pedig bár a pap valóban, őszintén próbál meg segíteni Kohnnak, nem érti az egész situációt és „minket” – Kohnt és Grünt, a magyar-zsidókat, a magyar-zsidó túlélőket.

A vicc Budapesten játszódik, azaz a visszatérőket jeleníti meg, akik az életüket otthon, a hazájukban akarják folytatni. Itt próbálnak újra „ügyesen” adaptálódva élni. A vicc a zsidó humor pozitív önsztereotípiákat alkalmazó mintáját alkalmazza tehát erre a helyzetre is, megerősítve ezzel e túlélés és együttélés stratégiáinak folyamatosságát és ezek „állandó”, „végzetszerű” meglétét a kisebbségi zsidó léthelyzetben. A humor tehát magában foglalja a kisebbségi-többségi találkozások teljes spektrumát, amelyekre szintén az önironia mozgósításával reflektál.

A többes kötődések megjelenítése a humorban végül megfogalmazza és elhelyezi a magyar-zsidóságot a magyar nem-zsidó többség és a nem magyar zsidó többség komplex hálózatában egyaránt. A humor ebben a bonyolult történelmi-szociológiai-kulturális mátrixban, az önironikus kontroll alkalmazásával járul hozzá a közösségi ethosz és identitás folyamatosságának rugalmas, adaptív és (ezzel egy időben) konzekvens fenntartásához.

Mindennek kulturális hátterét a transznacionális zsidó kultúra pluralizmusa is biztosítja. A multikulturális zsidó világ, amelyben több – gyakran egymással éles vitát folytató – világnézet, identitás, vallási-szellemi vagy akár politikai irányzat van jelen egyszerre, a magyarországi zsidóság társadalmi-kulturális életét is sokszínűvé teszi (vö. Webber 1994; Szarvas 2005). Ebben a sokszínűségben a közösségi ethosz is szabadabban fejezhető ki és alakítható. A zsidó transznacionális kultúrában meglévő multivokalitás hozzájárul ahhoz is, hogy a zsidó humor a zsidó kultúra és identitás minden aspektusát érintheti. Nem marad ezáltal reflektálatlanul a magyarországi zsidóság Izraelhez való komplex viszonya sem, ahogy azt a következő vicc is mutatja:

„Kohn bácsi minden hónapban elmegy Izraelbe meglátogatni a fiát. A hónap végeztével viszont mindig visszajön Magyarországra. Ezt csinálja újra és újra, minden egyes hónapban. Végül már nem bírják a határőrök és az egyik szová is teszi:

- Döntse már el Kohn bácsi, hogy hol akar élni?! Egyáltalán hol érzi magát otthon?
- Hát tudja fiam – válaszolja Kohn – útközben...”

Ahogy az eddigi példákból is láthattuk a zsidó humor ironikusan értelmezi a zsidó kultúra és identitás minden aspektusát. Ezzel együtt azonban sosem lép túl egy bizonyos határon. „Belül” marad. Nem fordul bántóan saját közössége felé, ahogyan mások kritikája vagy Isten és a vallási tradíció

bírálatára sem válik a zsidó humor részévé. Az önironia kontrollja tehát „befelé” is működik. Mielőtt az önreflexió bántóvá válna, visszafordul a saját kultúra derűje felé. Ezzel jár együtt a folyamatos adaptációk példája is. Az önreflexív humor úgy teszi lehetővé az alkalmazkodást, hogy az nem jár együtt az önfeladással. Az önreflexiók és a társadalmi interakciók szituációinak önelemző ironiája biztosítja a saját kultúra szabadságának megőrzését. Az adaptációs folyamatok és helyzetek (időnként abszurd) szituációin való nevetés pedig biztosítja a kisebbségi stratégiák folyamatos tesztelését. A közösségi határok, „közelségek” és „távolságok” elemző „kézben tartása” a humor hozzájárulásával biztosítja a *córesh* nevetéssel kísért elviselését, a *szimhe* (öröm, derű) megőrzését is.

A „véresen komoly” társadalmi-politikai-hatalmi kérdések, történések ironikus értelmezése – ahogy például ahogy a következő viccben látni fogjuk – lehetővé teszi a zsidó-kisebbségi léthelyzetből fakadó tragédiák és kiszolgáltatottság érzetek, feszültségek „elviselését” is:

„Kohnt kiképezik kémnek. Megtanítják neki, hogyan kell titokban üzeneteket átadni a többi kémnek úgy, hogy az ellenség meg se sejtse, hogy kémkednek ellenük. Kohn mindent megtanul, úgyhogy meg is kapja az első feladatot. Azt mondják neki:

- Kohn, most egy nagyon titkos feladat vár rád. El kell menned Berlinbe, meg kell találnod a Berliner strassét. Aztán bemész a 15-ös házba, megkeresed a Grünt, becsöngetsz hozzá, és amikor ajtót nyit azt mondd, hogy piros rózsza és akkor a Grün azt mondja erre sárgarígó és akkor átadod neki ezt a titkos levelet. Ne felejtse el a jelszót piros rózsza! És ne feledd a küldetésed szuper titkos!

Elmegy a Kohn nagy titokban Berlinbe. Megtalálja a Berliner strasse 15-öt, körülnéz, hogy senki nem követte-e, óvatosan bemegy a házba, megkeresi a Grün ajtaját, becsönget. Nyílik is az ajtó...

- Ki maga? kérdezi a házigazda.

Mire Kohn halkan:

- Piros rózsza.

Áll a férfi az ajtóban, gondolkodik, gondolkodik – majd a homlokához kap:

- Ja, maga a kém Grünt keresi! Az a harmadikon lakik”.

Raj Tamás fentebb említett könyvében így ír a zsidó humor antropológiai szerepéről: „A zsinagóghoz elválaszthatatlanul hozzátartozik a humor.

Nélküle talán meg sem lehetne érteni ezt a vallást, ezt a közösséget. A főképp elviselni volna nehéz, akárcsak az életet” (Raj 2006:33). A humor és az „élet elviselhetősége” tehát összekapcsoló fogalmak a zsidóságban.

Láttuk, hogy a zsidó humor elválaszthatatlan a judaizmus vallási gondolkodásmódjától, valamint a zsidóság történelmi és szociológiai kontextusaitól. Ugyanakkor a zsidó humor antropológiája az „ember” általánosabb jellemzőire, az „élet” minden területére is reflektál. Gyűjtésem során magam is találkoztam olyan viccekkel, amelyek az „emberi lét” univerzális kérdéseiről beszélnek.

Az egyik ilyen vicc a „lét abszurditásáról” szól:

„Kohn és Grün találkozik a parkban. Kohn egy hatalmas bengáli tigrist sétáltat.

Mikor meglátja ezt Grün, ijedten felkiált:

– Te, el kéne vinned ezt az óriási tigrist az állatkertbe!

Mire Kohn:

– Hja, az állatkertbe tegnap vittem, ma az Operába megyünk”.

A következő viccet egyik beszélgetőtársam úgy vezette fel számomra, amely arról szól – saját szavával – „hogyan kell élni az életet”:

„Kohn elmegy az orvoshoz és azt kéri, hogy vizsgálja meg, mert meg szeretné élni a száz évet.

Kérdezi a doktor: – Mit szokott enni?

– Alig csak egy kis száraz kenyeret.

– És az itallal, hogy áll?

– Néha egy-egy korty vizet iszom csak.

– Szórakozás, kalandok?

– Nagyon vigyázok, jóformán ki se mozdulok a lakásból!

– Na és a nők, a szerelem?

– Hová gondol?! Még rá se gondolok!

Mire az orvos:

– Mondja már meg, akkor minek akarja maga megélni a 100 évet?”

Az adaptációs készségek nem csupán a kisebbségi léthelyzetben való alkalmazásának előnyeiről szól a következő vicc:

„Grün meglátogatja a Kohnt Las Vegasban, aki ott milliomos lett. Találkoznak a hotel bárjában és Grün nem hisz a szemének. Kohn egy gyönyörű húsz éves szexbombával ül az asztalnál. Beszélgetnek, beszélgetnek, de Grün alig tud figyelni, le sem veszi a szemét a

gyönyörű nőről. A nő egyszer csak kimegy a mosdóba. Grün gyorsan megkérdezi a Kohntól:

– Te Kohn, hogy lehet, hogy a te fejeddel, meg a te koroddal egy ilyen barátnőd van?!

– Mit képzelsz?! – mondja mérgesen Kohn – Ő nem a barátnőm, hanem a feleségem!

– Nem mondd?! – hűlik el még jobban a Grün.

– És hogy lehet, hogy egy ilyen nő hozzád ment feleségül?

– Hát tudod – mondja mosolyogva a Kohn – húsz évet csaltam a korommal... .

– Azt mondtad neki, hogy csak ötven éves vagy?

– Nem... azt, hogy kilencven”.

A következő vicc még általánosabban szól a „szerelem természetéről”: az Édenkert felidézésével mutat rá a férfi-női kapcsolatok „esszenciájára”. A vicc egyik variációja egy amerikai zsidó kalendáriumban is megtalálható, amely minden napra egy zsidó viccel szolgál... A vicc ott (nem véletlenül) az év első napját vezeti be:

„Ádám és Éva egymás mellett ülnek az Édenkertben. Lány szellő simogatja őket a lemenő nap melegében. Összebújva élvezik a Paradicsom szépségét. Éva odabújik Ádámhoz, átkarolja és szerelmesen súgva kérdezi:

– Ádám, szeretsz te engem?

Mire Ádám:

– Persze, hogy szeretlek. Ki mást szeretnék?!”

Végül lássunk egy viccet az „élet elviselésének” lehetőségéről, amely – Raj Tamáshoz kapcsolódva – talán nehezebb lenne a zsidó humor nélkül:

„Kohn és Grün találkozik. Kérdi a Grün:

– Na, mi újság Kohn?

– Hát ne is kérdezd! Elmentem a doktorhoz. Ott hagytam egy csomó pénzt... Ajvé! De hát neki is élnie kell... Aztán elmentem a patikába. A gyógyszer is rengeteg pénzbe került. Adtam a patikusnak is egy csomó pénzt... Ajvé! De hát neki is élnie kell... Aztán hazamentem és kidobtam az összes gyógyszert... Ajvé! De hát nekem is élnem kell!”

A „*nekem is élnem kell*” igazságát a zsidó humor, ahogy a rabbi fogalmazott a Bethlen téren, „*emberként és zsidóként*” fogalmazza meg. Az általános-emberi lét kérdései és kihívásai a zsidó humorban a zsidó kultúra kontextusában megfogalmazott univerzális meglátások. Az „*emberként és zsidóként*”

megtapasztalt élet sokszor a zsidó léthelyzetekből fakadó abszurdításokkal és anomáliákkal jár. A zsidó humor ezekkel is szembenéz:

„Móricka nem akar Amerikába menni. Mondja is ezt az anyjának újra meg újra:

– Nem akarok Amerikába menni, nem akarok Amerikába menni, nem akarok Amerikába menni...

Mire az anyja megleléli és mérgesen rászól:

– Csend legyen Móricka! Ússz tovább!”

A vicc drámaian utal a kiszolgáltatottság, a kisebbségi lét történelem során ismétlődően megtapasztalt tragikus élethelyzeteire, amelyek elviselése, folytatása és felvállalása bizony nehezen lenne elképzelhető humor nélkül.

A „zsidó lét megváltoztathatatlanságáról” szól a következő vicc:

„Elmegy Kohn a pszichiáterhez:

– Doktor úr, két nagy problémám van!

– Mondja el Kohn bácsi!

– Hát az egyik az, hogy a feleségem zsidó.

– De hát miért? Hiszen maga is zsidó!

– Na, ez a másik...”

A zsidó humor aktivizálódik a szociológiai „anomáliák” feloldásaikor is. Néhány éve, *szukkot* (sátoros ünnep) egyik napján, a Bethlen téren a *szukkában* (ünnepi „sátor”, ideiglenes hajlék *szukkot* idején) megköszönték a közösség egyik fiatal tagjának, hogy sokat segített az ünnepi előkészületekben. A nyilvános köszönetet azért ezen alkalommal is humoros ugratás fűszerezte:

„Különösen köszönjük, mert azzal együtt is, hogy rosszul megy a Ferencvárosnak, örömmel segített a sátor elkészítésében”.

A dicséretet kapó fiatal férfi erre teátrálisan felémelte a kezét és így köszönte meg a dicséretet:

„Köszönöm, hogy a *szukkában* elhangzott a Fradi neve”.

A *minján* (a közös istentisztelethez kapcsolódó meghatározott imákhoz és tóraolvasáshoz szükséges, minimum tíz, 13. életévét betöltött férfiből álló csoport héber elnevezése) fiatal tagja ezzel arra utalt, hogy a rituális-szagrális térben került megemléstésre kedvenc futballcsapata. A tréfalkozást a közösség hangos nevetése kísérte. A nevetés derűje egyrészt abból fakadt, hogy szagrális ünnepen és térben

jelent meg egy „profán” téma a zsinagóga életében. A humor ilyenén megvalósulása feloldotta a rituális szabályok szigorúságát úgy, hogy nem ütközött a vallási tanítások, minták szentségével. Ez egyszerre fejezte ki az emberi valóság és a szent minták ismét megmutatózó különbségét, ugyanakkor mindez a szent idő és tér kontextusán belül történt, amely az összetartozás derűjét és a vallás megélésének szabadságát is elmélyítette.

Az említett „szociológiai anomália” pedig ebben a helyzetben a fiatal férfi „szurkolói identitását” jelentette. A Fradi szurkolójának lenni egy zsinagóga közösségben ugyanis nem megszokott dolog. Az FTC és szurkolói a társadalmi nyilvánosságban összekapcsolódnak a magyar nemzeti identitás nyílt felvállalásával (vö. Bali 1998; Hadas–Karády 1995). Egyes szurkolói csoportok ráadásul esetenként rasszista, antiszemita szlogeneket skandálnak a mérkőzések közben. A közösség szemében a *minján* tagjának szurkolói hovatartozása egyfajta „anomáliát” jelent. Ez oldódik fel a humorban és így válik a fiatalember fradista identitása gyakori viccelődés, ugratás tárgyává, majd ez nyilvánul meg az általa alkalmazott szellemes replikázások alkalmával is. Emiatt volt humoros az említett ugratás is az ünnepi sátorban és ez készítette a közösség tagjait arra, hogy viccesen felkínáljanak neki egy (hagyományosan fekete-fehér) imaköpenyt zöld-fehér színekkel...

Az élet ilyen apró mozzanataiban meglévő „anomáliákat”, lehetséges konfliktusforrásokat is megelőzi és „kezeli” a humor, így beszélve az emberi lét univerzális kérdéseitől, a focin át, a közösségi élet legkisebb részletéről is.

A történet további érdekessége, hogy a Fradinak szurkoló fiatalember a *minján* „betért” tagjai közé tartozik. A „betérés” egy befogadó rítusokból álló folyamat. A „betérő” hosszabb ideig tanulja a judaizmust és részt vesz a rituális életben. Ezt követik a körülmetélés, majd a rituális fürdőben és a Tórához való felhíváskor történő rítusok (Donin 1998:19, 248). A „betérők” ezután a zsidó közösség és a *minján* tagjaivá váltak. A Bethlen téren „betérők” is automatikusan a *khile* (a gyülekezet *jiddis* elnevezése) tagjaivá váltak. Számuk azért változó, mivel többen Izraelbe költöztek az elmúlt években, illetve más országokban tanulnak vagy dolgoznak. Ahogy a vallási tradíció is hangsúlyozza, a „betérőt” nagy megbecsülés övezi a zsidóságban (Jólesz 1996:55). A Bethlen téren is minden esetben a közösség megbecsült tagjává váltak a „betérők”. Többen, ahogyan az említett fiatalember is, meghatározó rituális feladatköröket látnak el a közösségben.

A „betérők” befogadásával a közösség olyan impulzusokkal, jelenségekkel is találkozhat, mint például a bemutatott „fradista” kötődés megjelenése a zsinagógában, amelyet a fiatalember „*családi örökségként*” fogalmazott meg. Ez az új „elem”, azonban nem jelentett problémát befogadásakor, hiszen a zsidó kultúra és zsinagógái ethoszhoz hozzátartozik a világnézetek és kötődések multivokalitása és komplexitása. A világnézetek, hozzáállások, amennyiben nem ütköznek a törvények parancsolataival és szellemiségével, szabadon képviselhetők ebben a közegben. Ezek a hozzáállások bővültek ki, lettek még sokszínűbbek tehát a fiatalember szurkolói kötődésével.

Továbbá, ez az új tapasztalat még inkább megerősítette a közösségi ethosz humorban is kifejeződő alapvető értékét, az általánosító előítéletekkel szemben megfogalmazott álláspontot. Az, hogy a fiatalember ösztönén, komolyan és következetesen a *halaha* (a *Tórán alapuló vallástörvény, a judaizmus normatív hagyománya*) szerint él, hogy felelősségteljesen látja el zsinagógái, rituális szerepkörét és ezzel együtt „fradista”, azt tudatosította a közösségben, hogy a fradi szurkolóival szemben sem lehet az általánosító sztereotípiákat, előítéleteket alkalmazni. A fiatal férfi története és példája tehát „visszafelé”, a többség irányában megfogalmazódhat sztereotípiák szempontjából erősítette meg és mozgósította a közösségi értékrendszert. A humor pedig ebben az esetben is elválaszthatatlan volt az előítéletekkel szembenálló közösségi álláspont gyakorlásától és a különböző „irányultságok” irányába való nyitottság szabadságának derűjétől.

Ehhez a példához is kapcsolódva (ahogyan vissza-visszatérően is kutatásaim során) tettem fel magamnak a kérdést: lehet-e egy antropológiai értelmezés során, egy partikuláris kérdésnek tűnő kulturális jelenség jelentéseinek keresése közben, egy mikroközösségben szerzett tapasztalatok alapján megfogalmazni „egyetemes” igazságokat, általános antropológiai tanulságokat. Olvasatomban a kulturális antropológia lényege, hogy nem elvontan gondolkodunk az „emberekről”, hanem az általuk megélt valóságukban igyekszünk találkozni velük, és velük együtt gondolkodva próbálunk meg gondolkodni róluk és arról, hogyan látják magukat, kultúrájukat és az emberi létezés univerzális kérdéseit.

A kulturális antropológia csakúgy, mint minden humán- és társadalomtudomány, az „ember” általános megismeréséhez kíván hozzájárulni és ezáltal elősegíteni a világ élhetőbbé, jobbá tételét,

bármennyire romantikusan hangozzék is mindez.

Ennek tükrében tettem fel magamnak a kérdést kutatásaim során: mit tanulhatunk mindnyájan, zsidók és nem zsidók a zsidó humorból? Az elmúlt évek során csakúgy, mint könyveim megírása alatt, végig úgy éreztem, hogy az általam gyűjtött viccek és tréfalkozások legfontosabb „üzenete” a szabadság minden helyzetben, szituációban való megőrzése és életben tartása. A zsidó humor egy olyan gyakorlati világnézet és attitűd, amely ellentéte a „totális” gondolkodásnak, társadalmi magatartásnak és politikának. A zsidó humor úgy demitizálja az embert (és az emberek alkotta vallási, etnikai, nemzeti csoportokat, beleértve a zsidóságot is), hogy közben nem sérti a kulturális és mitikus-szakraális értékeket, így mutatva rá az emberi tökéletlenségek ironikus és néha abszurdá váló realitására.

Természetesen ehhez értenünk kell a zsidó humor élő, belső kulturális jelentéstartalmait és kontextusait is, hiszen ezek nélkül nem érthetnénk meg az említett világnézet és attitűd realitását sem. Clifford Geertz egyik, vallásról írt tanulmányában arról beszél, hogy egy vallási közösséghez tartozó ember sem él állandó vallási „hevületben”, viszont folyamatosan „motiválva” van arra, hogy átéljen olyan „lelkiállapotokat”, amelyeket kultúrája és vallása tart fenn és foglal magában (Geertz 1994:70-74).

A zsinagógában sem jelenti azt a zsidó humor jelenléte, hogy a közösség tagjai állandóan hangozanak nevetni (bár igaz, hogy sokszor ez a helyzet), ehelyett azzal a motivációval és attitűddel találkozhatunk ott, amelynek köszönhetően bármikor szétárhathatjuk a karunkat ezt mondva az önirónia mosolyával ajkunkon: „*miért kéne nekem a zsinagógába menni?*”

Visszatekintve kutatásom éveire, a legfontosabb dolog, amit tanultam a viccek és a humoros szituációk gyűjtése idején, hogy egymás kultúráinak megismerése lehetővé teheti számunkra azt, hogy ne egymáson, hanem értően-értelmezően együtt nevehessünk egymás viccein.

Felhasznált szakirodalom

- Bali János 1998 „Hungarofradizmus”. Egy sportegyesület szimbolikája. *Tabula* 1–2:89-105.
- Donin, Hayim Halévi 1997 *Zsidónak lenni*. Budapest, Göncöl.
- Douglas, Mary 2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris.

- Geertz, Clifford 1994 *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hadas Miklós – Karády Viktor 1995 *Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történeti vizsgálatához*. *Replika* 14–15:89-120.
- Hertz, J. H. 1984 *Mózes öt könyve és a haftárák*, I-V. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Jólesz Károly 1985 *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete.
- Jólesz Károly 1996 *Kincsestár. Talmudi legendák, hászid bölcsék és bölcsességek*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Papp Richárd 2010 *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben*. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.
- Papp Richárd 2015 *Bezzeg a mi rabbink. Így nevet egy pesti zsinagóga*. Budapest, Libri Kiadó.
- Pinto, Diana 1997 Új zsidó azonosságtudat az 1989 utáni Európában. *Szombat* 9:9-14.
- Pinto, Diana 2000 The Third Pillar? Toward a European Jewish Identity. In Kovács András ed. *Jewish Studies at the Central European University*. Public Lectures 1996–1999. Budapest, CEU.
- Raj Tamás 1995 *Amit kell tudni a zsidóságról*. Budapest, Makkabi Kiadó.
- Raj Tamás 2006 *100+1 jiddis szó*. Budapest, Makkabi Kiadó.
- Szarvas Zsuzsa 2005 Kötelékek. A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk. *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi Kiadó, 182-193.
- Webber, Jonathan 1994 *Jewish Identities in the New Europe*. London–Washington, Littman Library of Jewish Civilization.
- Webber, Jonathan 1994 Modern Jewish Identities. In Webber, i.m. 74-85.
- Webber, Jonathan 2003 Mennyire transznacionális a modern zsidó diaszpóra? *Szombat* 8. www.szombat.org/archivum/jonathan-webber